

Orsa amb decoració epigràfica
Pisa daurada
Almeria (?)
Segles XII-XIII
Mides: 16 x 8,5 x 14,5 cm
Procedeix de Sant Miquel del Fai (Riells, Vallès Oriental)

Es tracta d'un atuell de ceràmica de forma tancada destinat a contenir i servir líquids. És possible que el cos globular fos elaborat per separat del coll i la base, atès que havia de rebre la decoració amb motlle. Un cop efectuada la darrera, es devien acoblar tots els elements. La pasta presenta tonalitat vermellosa, és fina i amb textura compacta. La peça presenta un cos ovoide i la base és anular. El coll és cilíndric, amb el llavi arrodonit, i no ha rebut cap tipus de decoració. L'esmalt blanc que la decora és lletós, uniforme i fi, i a sobre d'ell es va aplicar la decoració daurada de reflex metàl·lic. La peça es conserva en un bon estat de conservació, malgrat el daurat s'hagi perdut en gairebé la seva totalitat. La decoració, de tipus epigràfic i amb motius vegetals intercalats, se situa al cos i va ser efectuada a motllo. S'estructura a partir de dos registres horitzontals o bandes emmarcades per cordons. El primer dels registres és més estret i es troba ubicat just a sota del coll, mentre que el segon és el més ample i és el que conté la decoració principal, de tipus epigràfic amb lletra cúfica. Els grafemes que integren la decoració són molt estilitzats i ocupen tota la superfície del registre.

Malgrat els escassos paral·lels coneguts per a l'objecte, la forma, tipus de decoració i les característiques de la inscripció cúfica, amb lletres elegants i molt desenvolupades verticalment, obliguen a situar-la entre la segona meitat del segle XII i la primera meitat del XIII i a relacionar-la amb les produccions almohades. La forma va incorporar-se al repertori andalusí peninsular després del seu auge a l'Egipte fatimí (segle X-XI), on també es van produir orses amb decoració daurada a partir de bandes decorades¹. En canvi, la introducció del reflex metàl·lic a la Península es va produir al segle XII en època almohade, amb focus productius a Múrcia, Almeria i Màlaga que han estat confirmats pel registre arqueològic. Les excavacions han posat al descobert alguns fragments que demostren la semblança d'aquesta ceràmica amb les produccions

¹ Trinidad Sánchez-Pacheco, "Precedentes de loza mudejar valenciana: Oriente y Al-Ándalus", *El reflejo de Manises. Cerámica hispano-morisca del Museo de Cluny de París*, Madrid, Generalitat Valenciana, Electa, Institut de Cultura de Barcelona, 1996, p. 18.

fatimís precedents, i també peces gairebé completes com una orsa de dimensions similars a la del Fai —tot i que sense la decoració a motlle— localitzada a la casa XI de la “judería” del castell de Lorca (Múrcia)².

El daurat, tanmateix, també es va aplicar sobre peces emmotllades. La decoració efectuada amb motlle és de procedència oriental i es va difondre especialment al segle XII, amb exemples ben coneguts a Pèrsia (Kashan, Iran)³. És just en aquell moment en què l'emmotllat es recupera a la Península Ibèrica en la producció ceràmica, tant en contextos musulmans com cristians, i passarà a combinar-se amb el daurat. Aquesta combinació d'ambdues tècniques configurarà, així, un dels tres grans tipus de ceràmiques fetes amb motlle d'època almohade⁴. Aquest tipus de peces han aparegut des d'antic a Màlaga, en jaciments com el de l'Alcassaba, on van localitzar-se fragments amb decoracions vegetals en relleu amb una cronologia del segle XI-XII⁵. Dues de les peces millor conservades avui es custodien a l'Instituto Valencia de Don Juan de Madrid, una de les quals és una orsa molt similar a la nostra, tot i que amb un motiu zoomorf⁶. A Granada, Còrdova, Jérez de la Frontera també s'han pogut documentar fragments⁷, així com a Silves i Mértola (Portugal)⁸, atestant-se que la forma de gerra i d'orsa van ser de les més habituals. En el cas de Mértola, s'ha conclòs que podrien ser produccions locals molt similars a les d'Almeria. Les cronologies es mouen en un arc que va des de mitjan segle XII fins a la primera meitat del XIII.

Al jaciment de Calatrava la Vieja (Carrión de Calatrava, Ciudad Real) solament han aparegut uns pocs fragments de pisa daurada amb decoració feta amb motlle, el que

² *Lorca: Luces de Sefarad*, Múrcia, Tres Fronteras, Consejería de Cultura y Turismo, Dirección General del Libro, Archivos y Bibliotecas, 2009, p. 370-371.

³ Vegeu, per exemple, la petita gerra conservada a la David Collection (inv. 40/1966) (online a: <https://www.davidmus.dk/en/collections/islamic/materials/ceramics>, consulta: 24 de febrer de 2018).

⁴ Susana Gómez Martínez, “Cerámica a molde en época islámica”, *Arqueología medieval*, 9, 2005, p. 221-232.

⁵ Manuel Gómez-Moreno, “La loza dorada primitiva de Málaga”, *Al-Andalus*, V, 1940, p. 383-398.

⁶ Luis M. Llubíà, *Cerámica medieval española*, Barcelona, Labor, 1967, p. 68, fig. 81-82. La segona peça amb aquesta decoració conservada en aquesta institució madrilenya, amb cos globular, va ser trobada a Còrdova (Gómez-Moreno, “La loza...”, p. 397; Balbina Martínez Cavió, *La loza dorada*, Madrid, Editora Nacional, 1982).

⁷ Sobre aquestes troballes, vegeu la bibliografia corresponent recollida a Isabel Flores Escobosa, “La fabricación de cerámica islámica en Almería: la loza dorada”, *Tudmir*, 2, 2011, p. 18.

⁸ Susana Gómez Martínez, “A loiça dourada de Mértola”, *Arqueología medieval*, 5, 1997, p. 137-162; Susana Gómez Martínez, “Producciones cerámicas en la Mértola islámica”, *Actes du VIIe Congrès sur la Céramique Médiévale en Méditerranée*, Atenes, 2003, p. 653-658; Gómez, “Cerámica a molde...”, p. 227-230.

ens parla sobre la raresa d'aquestes produccions⁹. A la llum de les troballes arqueològiques, Almeria s'ha consagrat com un centre productor de peces de pisa daurada amb decoració en relleu des del segle XII, fins i tot amb la localització d'alguns motlles¹⁰. Hi predominen les formes amb cossos globulars, colls cilíndrics i peus anulars, com és el nostre cas. Es tracta de peces amb el reflex metàl·lic generalment mal conservat, en què el fons des d'on sobresurt el relleu es va decorar amb un daurat de tonalitat rogenca, detall que també trobem a la peça de Sant Miquel del Fai. Un fragment localitzat al jaciment del carrer Pablo Iglesias d'Almeria així ho certifica¹¹. A Almeria, la decoració amb bandes o registres horitzontals és una de les habituals, amb temàtiques que van des de la geomètrica, la fitomòrfica o l'epigràfica. El fragment citat més amunt podria servir novament de comparació per la decoració amb dos registres paral·lels (un més ample que l'altre) i per la temàtica epigràfica, que també trobem en un segon fragment localitzat a l'Alcassaba¹². Aquests lligams podrien justificar que l'exemplar de Sant Miquel del Fai fos una importació d'Almeria.

Pel que fa a la localització d'aquesta orsa a Sant Miquel del Fai, va aparèixer el 1991 a la base de l'altar major de l'església, en el marc d'unes reformes dutes a terme a l'interior. Segons ens informa Mossèn Antoni Pladevall, a qui hem consultat personalment, en el moment de la seva localització contenia un fragment gran d'os similar a una tibia, segurament afegit en un moment posterior, el qual avui es troba en parador ignot¹³. És evident, per tant, que el recipient va ser reutilitzat com a

⁹ Així ens ho ha comunicat Manuel Retuerce, de la Universidad Complutense de Madrid, a qui agraïm la informació. A Calatrava la Vieja va produir-se ceràmica amb reflex daurat durant el breu període d'ocupació almohade (1195-1212). Vegeu Juan Zozaya, Manuel Retuerce i Alfredo Aparicio, "Cerámica andalusí de reflejo dorado: 1195-1212", *5ème Colloque sur la Céramique Médiévale*, Rabat, 1991, p. 121-124; Manuel Retuerce Velasco, Miguel Ángel Hervás Herrera i Antonio de Juan García, "La cerámica islámica de Calatrava la Vieja y Alarcos. Nuevos hallazgos", *VIII Congreso Internacional de Cerámica Medieval en el Mediterráneo*, Ciudad Real, Asociación Española de Arqueología Medieval, 2009, vol. I, p. 749-751.

¹⁰ Flores, "La fabricación...", p. 15-19; Isabel Flores Escobosa i A. D. Navarro Ortega, "Moldes y cerámica moldada y dorada fabricada en Almería", *Actas del I Congreso Internacional Red Europea de Museos de Arte Islámico (REMAI)*, (online a https://www.academia.edu/3998273/Moldes_y_cer%C3%A1mica_moldada_fabricada_en_Almer%C3%ADa, consulta: 24 de febrer de 2018).

¹¹ Flores, "La fabricación...", p. 17, lám. 5f; Flores i Navarro, "Moldes...", p. 15, fig. 8a.

¹² Flores i Navarro, "Moldes...", p. 15, fig. 8a i 8b.

¹³ Pladevall dóna notícia de la troballa a la seva monografia sobre Sant Miquel del Fai del 1991: "Recientemente, al restaurar el antiguo altar de la iglesia del Fai, ha aparecido en su interior una pequeña jarra o vasija, de 15 cm de altura por unos 13 de diámetro máximo, de cerámica vidriada, que contenía huesos o antiguas reliquias de santos y que hacía por tanto la función de lipsanoteca. En sus

lipsanoteca en data indeterminada. Això implica considerar la possibilitat d'una consagració nova de l'altar major del temple a principis del segle XIII, de la qual no es té cap tipus de constància documental, en la qual es va poder utilitzar aquest recipient almohade per la seva aparença luxosa i per considerar-se'l digne de contenir santes despulles. Ja a la segona meitat del segle XVI, quan sembla que es va efectuar una important reforma a l'església —així ho semblen indicar les voltes del presbiteri, l'estil de la clau de volta central, l'arc triomfal i els pilars¹⁴—, es devia desmuntar l'altar tardorromànic i, tal vegada, es devia localitzar la lipsanoteca, que en senyal de respecte i veneració es va col·locar a la base del nou altar construït en aquell moment. En tot cas, tot això no deixa de ser més que una hipòtesi que serà difícil poder corroborar.

És poc probable, d'altra banda, que l'orsa de ceràmica i el os que contenia a l'interior fossin col·locats en aquell emplaçament després de la Guerra Civil espanyola, esdeveniment que va suposar la destrucció del conjunt d'altars del temple i que va comportar una obligada campanya de restauració que encara no s'havia dut a terme el 1962¹⁵. Pel que fa als altars secundaris del temple, davant la porta d'accés n'hi havia tres dedicats a sant Isidre, la Verge del Roser i sant Martí, els quals s'han posat en relació amb una llicència donada el 1703 pel vicari general de Barcelona per a la benedicció de tres nous retaules. Un document del 1314 ens diu, a més, que hi havia un altar dedicat a sant Pere, que segurament es correspon amb algun dels tres que acabem de mencionar¹⁶. Es té notícia dels dos retaules dedicats a sant Pere i santa Elena que Joan Gascó, pintor de Vic, va fer per al Fai cap al 1526 seguint un encàrrec

origenes era de color verde claro pero éste ha desaparecido prácticamente y hoy es casi blanca. Falta un estudio de un especialista de esta notable pieza, que está adornada con letras y motivos árabes. Parece un jarrón de cerámica almohade y por tanto podría ser del siglo XII o principios del XIII. Actualmente se exhibe en una pequeña vitrina o hueco del muro que cierra por poniente la iglesia. Los huesos o reliquias no contenían ningún envoltorio de tela ni pergamino y por tanto ignoramos cuando se puso en el altar, aunque dichos huesos o reliquias demostraban que no eran muy antiguas y que habían sido renovados o cambiados hace pocos años" (Antoni Pladevall, *Sant Miquel del Fai*, Barcelona, Promefic, 1991, p. 15-16, amb reproducció de la lipsanoteca a la p. 34). També es dona notícia de la troballa a Antoni Pladevall, "Sant Miquel del Fai", *El Vallès Occidental. El Vallès Oriental (Catalunya Romànica. Vol. XVIII)*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1991, p. 302.

¹⁴ Pladevall situa aquesta reforma al segle XV (Pladevall, *Sant Miquel...*, p. 55), però els elements descrits permeten avançar aquesta cronologia, com a mínim, fins a la segona meitat de la següent centúria.

¹⁵ Així ho manifesta Pladevall en el primer dels seus articles sobre Sant Miquel del Fai publicats a *Ausa* (Antoni Pladevall, "Sant Miquel del Fai: antiguo cenobio y parroquia", *Ausa*, vol. 4, núm. 40, p. 226).

¹⁶ Pladevall, "Sant Miquel del Fai...", p. 226; Pladevall, *Sant Miquel...*, p. 56.

del monjo Andreu Arbizu¹⁷. El de sant Pere, amb tota seguretat, anava destinat a l'altar documentat el 1314. Un inventari del monestir del Fai del 1617 permet documentar amb més precisió el total d'altars existents a l'església. En trobem un total de sis: Sant Miquel, la Mare de Déu, Sant Sebastià, Sant Pere i Sant Andreu, Santa Elena i, finalment —i de forma estranya—, un segon dedicat a Sant Miquel. A través d'un altre inventari, aquest de 1717, documentem un nombre d'altars similar¹⁸.

La reutilització de l'objecte de ceràmica almohade com a lipsanoteca obliga a recuperar una informació proporcionada per l'erudit Jaime Villanueva qui, en visitar Sant Miquel del Fai a inicis del segle XIX, va deixar testimoni d'una ara de marbre que hi havia arraconada l'església, segurament la primera que va tenir el temple i relacionada amb la consagració inicial del segle X:

“[...] consagrada con las firmas varias y sin orden de todos los clérigos que residían en ella, según la costumbre de los tiempos antiguos. Los pocos nombres que he podido leer son los siguientes: *Johannes, Galindus, Recasindus, Armemirus, Daniel, Levita, Bellom... praesbiter, Servo Dei, clericus, Sendredus, levita, Ferriolus, Arremirus, praesbiter, y Brunsus, sacerdos*. Está muy mal tratado este monumento y lleno de rayas y letreros modernos, cosa que me lastimó mucho y obligó a rogar al capellán que allí vive, D. José Pujola, que la ocultase a los ignorantes y la pusiese a cubierto de sus majaderías”¹⁹.

El mateix Villanueva va deixar testimoni sobre el fet que el tal Pujolà guardava algunes peces d'orfebreria i una caixeta que contenia al seu interior:

“[...] unos pañitos que creen ser reliquias de nuestro Redentor Jesucristo, y lo que deben creer es que son los lienzos donde se envolvieron las reliquias que se colocaron debajo de la ara mayor. Acaso estos lienzos sirvieron para

¹⁷ Josep M. Madurell, “Notes d'art monacal antic”, *I col·loqui d'història del monaquisme català*, Santes Creus, Arxiu Bibliogràfic de Santes Creus, 1967, vol. I, p. 170-171.

¹⁸ Pladevall, *Sant Miquel...*, p. 35-38.

¹⁹ Jaime Villanueva, *Viage literario a las iglesias de España*, vol. XIX, Madrid, Imprenta de la Real Academia de la Historia, 1851, p. 14. Una transcripció amb variants a J. Ripoll, *Una moneda goda y cuatro inscripciones pertenecientes a la España árabe, inéditas*, Vic, 1830. Ha estat Pladevall qui va relacionar l'ara amb la consagració inicial (Antoni Pladevall, “Sant Miquel del Fai...”, p. 216; Antoni Pladevall, *Sant Miquel...*, p. 14). Aquesta ara s'ha volgut identificar amb l'element petri que apareix encastat a l'arcosoli esquerre de la porta de l'església (Jordi Camps, “Sant Miquel del Fai”, *El Vallès Occidental. El Vallès Oriental (Catalunya Romànica)*. Vol. XVIII), Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1991, p. 303-304).

envolver las formas consagradas que también solían depositarse en las aras, como en Barcelona en el altar de San Marcos de la cofradía de los zapateros. Todo dentro de un cofrecito de madera con esmaltes antiguos, de quien se tiene esta tradición”²⁰.

El relat de l'erudit valencià certifica, com a mínim, que a principis del segle XIX a Sant Miquel del Faig es conservaven diversos elements descontextualitzats relacionats amb la consagració d'altars, producte segurament de modificacions i refeccions dutes a terme al temple en data indeterminada, o bé de la curiositat d'alguns erudits divuitescos que es van dedicar a obrir els reconditoris de nombrosos altars a la recerca de lipsanoteques, relíquies, autèntiques i actes de consagració. Cal tenir en compte que les primeres notícies sobre aquest enclavament es remunten al segle X (997), i que la fundació monàstica es va produir el 1006, data en què l'església ja era consagrada, segons diu en el document de dotació d'aquell any²¹. El culte es va mantenir fins poc abans de la desamortització, amb la qual cosa les modificacions i canvis que es devien produir en l'escenografia litúrgica del temple van poder ser moltes i diverses amb el decurs dels segles²².

Alberto Velasco González
Doctor en Història de l'art

²⁰ Villanueva, *Viage literario...*, p. 15.

²¹ Pladevall situa la consagració de l'església entre el 990 i el 1010 a partir de la identificació dels personatges esmentats a l'ara abans esmentada. Vegeu Antoni Pladevall, *Sant Miquel...*, p. 14.

²² Sobre la història de Sant Miquel del Fai, vegeu Antoni Pladevall, "Sant Miquel del Fai...", p. 209-228; Antoni Pladevall, "Sant Miquel del Fai: antiguo cenobio y parroquia. II", *Ausa*, vol. V, núm. 47, p. 14-20; Antoni Pladevall, *Sant Miquel del Fay. Mil años de historia*, Barcelona: Casals, 1969; Antoni Pladevall, *Sant Miquel...* pàssim; Manuel Anglada i Antoni Pladevall, "Sant Miquel del Fai", *El Vallès Occidental. El Vallès Oriental (Catalunya Romànica. Vol. XVIII)*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1991, p. 300-301.